

Morele praktijken

Lous Krechtig

1. Inleiding

Het was ongeveer 1995. In een training voor mensen die net in dienst van de reclassering waren gekomen, liet ik als trainer de deelnemers een plaatje uitzoeken dat symboliseerde wat hen aantrok in dit werk. Een al wat oudere deelnemer koos voor een schilderij van Sint Joris en de draak, en gaf als toelichting: 'Ik vind het zo interessant dat ik me in dit werk telkens opnieuw moet verhouden tot het kwaad.'

Dat hoor je niet vaak. De vraag hoe de reclasseringswerker zich in de contacten met degene die hij begeleidt, 'verhoudt tot het kwaad' is in de literatuur over reclasseringshandelen nauwelijks een thema, evenmin trouwens als zijn verhouding tot 'het goede'. Er is de laatste jaren veel gedaan aan methodieontwikkeling voor het werken in gedwongen kader. Vanuit de basisvragen *what works?* en *who works?* zijn principes ontwikkeld waaraan effectieve interventies moeten voldoen en zijn de werkzame bestanddelen van de werkalliantie onderzocht. Wat in de literatuur vaak wordt genoemd, is dat het belangrijk is om delictplegers aan te spreken op hun delictgedrag. De dader wordt 'verantwoordelijk gehouden voor zijn daden', een effectieve werker is een 'goed prosociaal rolmodel'. De methodische aanwijzingen die daarvoor zijn, kunnen kort worden samengevat: een goed prosociaal rolmodel is 'highly directive towards conventional values'. Wat daarmee op tafel ligt, is de morele dimensie van het werk: de reclasseringswerker draagt conventionele waarden uit.

'Ik vind dat het een belangrijk deel van mijn taak is om mensen andere normen bij te brengen, om mee te werken aan het herwaarderen van normen, zeg maar. Je krijgt hier mensen in alle soorten en maten. Maar wat voor normen hanteer je dan? Alleen die van jezelf? Daar kom je niet ver mee', constateert een reclasseringswerker. De methodische vraag die deze werker oproept: 'Hoe geef ik de morele dimensie van mijn werk vorm?', is in de literatuur nog niet beantwoord. Er is volgens Tonkens 'nauwelijks taal ontwikkeld voor de morele praktijken en daardoor is het niet goed mogelijk om verschillende stijlen van moraliseren te vergelijken en tegen elkaar af te wegen'.¹

In dit artikel staat dit morele aspect van het beroep centraal. Wat is de opgave waar werkers voor staan, welke aanknopingspunten zijn er in de theorie te vinden, welke vragen zijn interessant om verder te onderzoeken? Daarbij wordt ingegaan op de ingewikkeldheden die het begrip 'eigen verantwoordelijkheid' opleveren en op de vraag hoe de inhoud van de morele professionaliteit op tafel te krijgen is.

1 E. Tonkens, J. Uitermark & M. Ham, *Handboek moraliseren, burgerschap en ongedeelde moraal*, Amsterdam: Van Genneep 2006.

2. Voor welke morele opgave staan reclasseringswerkers?

In de methodische uitwerkingen van de hulpverlening in gedwongen kaders wordt dus als één van de kenmerken van effectieve professionals genoemd, dat zij een geschikt pro sociaal rolmodel zijn. Daaronder wordt verstaan dat de werker het goede voorbeeld geeft (*practice what you preach*) en gericht is op versterken van positief gedrag van de cliënt, door adequaat te reageren op de pro sociale en antisociale uitingen. Op het eerste gezicht lijkt dat methodisch niet al te ingewikkeld: de werker hanteert hierbij een cognitief-gedragsmatige aanpak. In de dagelijkse praktijk blijkt dat inhoudelijk een hele worsteling. De 'Big Four' bij het ontstaan van een criminele levenswijze zijn: antisociaal gedrag, antisociale denkpatronen, een antisociale persoonlijkheid en een antisociale context. De werker wordt dus in een begeleidingsgesprek geconfronteerd met veel antisociale uitingen. Hoe reageer je daarop? Op welke ga je in en welke neger je?

Juist bij de wat zwaardere delicten vinden werkers dat moeilijk. Iemand aanspreken op steunfraude wordt niet zo moeilijk gevonden. Een intaker werkstraf reageert op de uitspraak: 'Ik heb toch niemand kwaad gedaan,' al gauw met: 'U heeft de maatschappij schade berokkend. Het is gemeenschapsgeld, daar hadden dus andere dingen van betaald kunnen worden. Gelukkig kunt u nu via de werkstraf iets terug doen.' Maar hoe meer de moraal van de delictpleger afwijkt van die van de werker, des te moeilijker wordt het gevonden om daar adequaat op in te gaan. Soms wordt het delict als gespreksonderwerp gemeden, soms grijpt de professional terug op een onderscheid tussen een 'persoonlijke' en een 'professionele' reactie: 'U begrijpt dat ik als moeder sterke opvattingen heb over wat u met minderjarigen heeft gedaan, maar ik zal u als werker respectvol behandelen.' 'Als werker' respectvol afkeuren wat iemand heeft gedaan, vraagt om een stevige eigen morele basis van de werker en een gedeelde opvatting over hoe dat in de werkpraktijk uit te dragen.

De morele opdracht is complex: een visie ontwikkelen en uitdragen op wat een goed leven is, in relaties met cliënten die daar op een aantal aspecten flink van afwijken. De werker moet in staat zijn mensen te helpen om het leven een andere wending te geven, 'het rechte pad op', terwijl tegelijkertijd de eigen verantwoordelijkheid van de cliënt centraal staat.

Tonkens constateert: 'Moraliseren is weliswaar in opkomst, maar vaak op een onbeholpen, amateuristische en soms zelfs kinderachtige wijze. Moraliseren heeft een negatieve bijklank: het staat tegenover vrijheid, respect, tolerantie, ruimdenkendheid, ieder in zijn waarde laten.'² Deze tweedeling werkt belemmerend in de praktijk van de reclasseringswerkers. 'De wijze waarop professionals die op complexere manieren moraliseren zich maatschappelijk gesteund of belemmerd voelen, de waarden die zij daarbij hanteren, de normen die ze daaruit destilleren en de spanning tussen tegenstrijdige normen en waarden – dat ontbreekt in het publieke debat. Het probleem is niet dat er niet genoeg normen en waarden zijn, het probleem is dat ze niet goed rondgaan.' En: 'Welke moraal waar en op welke wijze het meeste op zijn plaats is, is geen weet, maar een vraag.'

2 Tonkens, Uitermark & Ham, *Handboek moraliseren, burgerschap en ongedeelde moraal*.

3. Theorievorming over moreel redeneren

Er is veel theorievorming op het gebied van moreel redeneren. Met name de theorie die Kohlberg in 1969 uitwerkte over de stadia van morele ontwikkeling wordt veel aangehaald en gebruikt (bijvoorbeeld bij Equiptrainingen die onder andere in justitiële jeugdinrichtingen worden gegeven).³ Kohlbergs uitgangspunt is dat mensen van nature communicatief en redelijk zijn en dat ze de wereld en de mensen om zich heen willen begrijpen. De mens is een sociaal wezen, de mens is 'van nature maatschappelijk'. Kohlbergs theorie is een constructivistische: het individu construeert een eigen moreel referentiekader op basis van de ervaringen die het heeft met anderen. Het individu neemt stelling ten opzichte van de regels en normen die hem worden voorgehouden.

Kohlberg concentreerde zich niet op de inhoud maar op de vorm van de morele argumenten. Morele opvoeding moet volgens hem niet gaan over het bijbrengen van deugden, zoals bijvoorbeeld eerlijkheid, maar over het op een hoger plan brengen van de argumenten die iemand hanteert om te onderbouwen waarom hij iets goed of fout vindt. Hij beschrijft de ontwikkeling in drie stappen, drie fundamentele 'shifts' in het sociaal-morele perspectief (met binnen elke stap twee subcategorieën):

- 1 in het preconventionele stadium is het perspectief concreet-individueel: goed is wat voor mij goed is, ofwel omdat ik er straf mee vermijd, ofwel omdat ik een goeie deal maak met een ander.
- 2 In het conventionele stadium gaat het om een sociaal perspectief: goed is wat in overeenstemming is met de verwachtingen van anderen, of wat bij wet is vastgelegd.
- 3 In het postconventionele stadium hanteert het individu principes die dieper liggen: goed is wat democratisch is besloten, of wat beantwoordt aan universele ethische principes.

Er zijn twee belangrijke aanvullingen op de theorie van Kohlberg: de eerste is domeintheorie van Turiel, waarin het onderscheid wordt gemaakt tussen opvattingen die zich baseren op moraal en opvattingen die gebaseerd zijn op sociale conventies.⁴ Moraal gaat over de fundamentele en universele basiswaarde dat je anderen geen kwaad berokkent, conventies gaan over het soepel laten verlopen van het sociale verkeer en zijn plaats- en tijdgebonden.

Een andere aanvulling is de theorie van Gilligan, die de 'morality of care' stelt tegenover Kohlbergs 'morality of justice', of anders gezegd: die een meer emotionele in plaats van rationele basis kiest voor de moraal.⁵

De kracht van deze theorieën over moreel redeneren, namelijk dat ze een universele ontwikkeling proberen te beschrijven, is meteen ook de zwakte: het is inhoudsloos. Op elk niveau van morele ontwikkeling is elk gedrag te rechtvaardigen. Het gaat

3 L. Kohlberg & E. Turiel, Moral development and moral education, in: G. Lesser (red.), *Psychology and educational practice*, Glenview: Scott Foresman 1971.

4 E. Turiel, *The development of social knowledge: morality & convention*, New York: Cambridge University Press 1983.

5 C. Gilligan, *In a different voice: Psychological theory and women's development*, Cambridge: Harvard University Press 1982.

alleen over de aard van de argumenten die voor de rechtvaardiging wordt gebruikt. Dit is ook één van de kritieken op de programma's die vanuit deze theorie voor ontwikkeling van moreel redeneren van delictplegers zijn ontwikkeld: leer je mensen eigenlijk niet om beter te beargumenteren waarom het te rechtvaardigen is wat ze hebben gedaan? Interessant is dan vooral de vraag wat de relatie is tussen moreel redeneren en gedrag. Heeft dit soort programma's een positief effect op het gedrag van mensen: dragen ze bij aan de vermindering van de recidive?

De cognitief-gedragsmatige aanpak benadrukt dat er een relatie is tussen cognities en gedrag, dat disfunctioneel gedrag kan worden veranderd door veranderingen in disfunctionele attitudes, opvattingen en denkprocessen. De vraag is of die relatie voor delictgedrag aangetoond kan worden. In een meta-analyse van Allen e.a. naar de effecten van MRT, *moral reconation therapy*, op terugdringen van recidive wordt een klein positief effect vastgesteld.⁶ Maar, hoewel de resultaten *highly consistent* zijn, zijn de onderzoeksmethoden niet heel sterk, constateert Allen.

Al eerder werd vastgesteld dat de cognitief-gedragsmatige aanpak vooral effect heeft bij plegers van gewelds- of zedendelicten en bij verslaafden, en niet bij niet-gewelddadige vermogensdelicten, en dat het effect bij psychopaten zelfs averechts kan zijn.⁷ Dat de aanpak die gericht is op het ontwikkelen van moreel redeneren beter werkt bij geweldsmisdrijven dan bij vermogensdelicten, kan te maken hebben met het feit dat het bij de geweldsmisdrijven in een flink aantal gevallen gaat om impulsief gedrag, waar de fundamentele morele kwestie ook door de delictpleger wel wordt erkend: het is niet goed om een ander ernstig lichamelijk letsel toe te brengen. Dat is eigenlijk op bijna geen enkel niveau van moreel redeneren goed te praten (behalve als het om oorlog gaat of om zelfverdediging). Het ontwikkelen van een ander niveau van moreel redeneren wordt in deze programma's vaak gecombineerd met het aanleren van een vaardigheid om problemen op te lossen of om met de eigen agressie om te gaan. 'Stop-en-denk!' is een beproefde methode van impulscontrole. Aan niet-gewelddadige vermogensdelicten gaat vaak een denkproces vooraf, het is gepland. De dader heeft al een aantal afwegingen, waaronder morele, gemaakt. De morele kwestie is hier ook ingewikkelder, de redenen dat mensen komen tot diefstal zijn wellicht uiteenlopend, 'bezit' is ook een ingewikkelder concept. Het onderscheid dat Turiel maakt in het morele en het conventionele domein is hier misschien ook meer aan de orde: bij geweldsdelicten gaat het erom dat je de ander schade berokkent, bij vermogensdelicten gaat het ook om het aantasten van plaats- en tijdgebonden regels.

6 L.C. Allen & D.L. MacKenzie, The effectiveness of cognitive behavioral treatment for adult offenders: A methodological, quality-based review, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 2001, 45(4), p. 498-514.

7 P. Gendreau, The principles of effective intervention with offenders, in: A. Harland (ed.), *Choosing correctional interventions that work: Defining the demand and evaluating the supply*, Newbury Park, CA: Sage 1996, p. 117-130.

4. Eigen verantwoordelijkheid: een ingewikkeld begrip

Morele argumenten gaan over de manier waarop iemand zijn keuzes verantwoordt. De dader wordt verantwoordelijk gehouden voor het eigen gedrag. Maar er zitten onhelderheden in de term 'eigen verantwoordelijkheid'. De 'eigen verantwoordelijkheid' van de cliënt is een begrip dat niet is geëxpliciteerd en niet geoperationaaliseerd.

Het is in de praktijk van het werk onduidelijk of het hier gaat over een feit (en hoe kunnen we dat feit dan waarnemen), een norm (de cliënt hoort verantwoordelijk te zijn) of een waarde (je laat iemand in zijn waarde als je hem zelf de verantwoordelijkheid laat dragen). De methodische vraag voor de reclasseringswerker is dan, of hij respect toont voor de keuzes die iemand in zijn leven heeft gemaakt, of deze keuzes juist afkeurt.

Het is onduidelijk of het gaat over het verleden of de toekomst. Gaat het over het verleden, dan betekent het iets als: 'Wij houden u verantwoordelijk voor wat u heeft gedaan', en ligt het dicht aan tegen een begrip als 'schuld'. Met name in de reclasseringspraktijk is dit vaak zichtbaar: het wordt methodisch van belang gevonden dat de delictpleger de verantwoordelijkheid neemt voor zijn daden, die daden niet bagatelliseert en niet probeert zich te verontschuldigen. Want alleen als de dader zich verantwoordelijk toont voor zijn daden is verandering mogelijk, is de veronderstelling.

Gaat het over de toekomst, dan betekent het iets als: 'Wij streven ernaar dat u in de toekomst verantwoordelijkheid draagt voor uw gedrag, dat u beter dan tot nu toe zelf nadenkt en beslist over wat u zult gaan doen of nalaten.'

Het is onduidelijk of het gaat om het uitgangspunt of om het doel. Is het het uitgangspunt, dan stelt de werker vanaf de start van een traject de cliënt verantwoordelijk. Is het het doel, dan worden er methoden ingezet om de cliënt steeds meer eigen verantwoordelijkheid te laten dragen.

Het is onduidelijk of het gaat om de verhouding tussen de verantwoordelijkheid van de cliënt en de verantwoordelijkheid van de werker. Betekent 'U bent zelf verantwoordelijk' zoveel als 'Ik ben niet verantwoordelijk voor u'? En welke reikwijdte heeft dit dan? Beschermt het de werker tegen aansprakelijkheid voor daden van de cliënt? Een begrip dat iets meer helderheid geeft, is 'agency'. In de desistance-literatuur komt dit naar voren als een van de factoren die bijdragen aan het stoppen met het plegen van delicten. Veel delictplegers beschouwen zichzelf niet (voldoende) als actor in het eigen leven.⁸

Moraliserende opmerkingen over het feit dat je toch eigenlijk je eigen verantwoordelijkheid moet nemen, blijken niet te werken. Motiverende interventies moeten gericht zijn op het versterken van het vertrouwen van de cliënt dat hij succesvol aan verandering kan werken, dat hij zelf keuzes maakt en de regie over zijn leven kan nemen. Waarbij het wel van belang is dat de cliënt ook een verhaal, een *narrative*, heeft om zijn verleden met het delictgedrag op een voor hemzelf acceptabele manier

8 J. Laub, & R. Sampson, A life-course view of the development of crime, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 2005, 602(1), p. 12-45.

te verklaren. *Shame-management* is van belang: hoe construeren mensen een verhaal waarin ze een plek geven aan hun ervaringen?⁹

Maar in de lijn van dit artikel is misschien nog wel de meest ernstige handicap van het begrip eigen verantwoordelijkheid, dat het inhoudelijk versluisend is. Het gaat er immers niet om dat de cliënt goed kan verantwoorden dat hij delicten pleegt, of dat hij argumenten van een hoge morele orde gebruikt om zijn delictgedrag te rechtvaardigen. Het gaat erom dat de cliënt in de toekomst, als hij overweegt om een delict te gaan plegen, tot de conclusie komt dat het beter is om dat niet te doen. Dat bij het overwegen van de voors en tegens zoveel argumenten aan de tegenkant komen te staan, dat de balans naar die kant doorslaat. De inhoud van de moraal is aan de orde.

5. De inhoud van de moraal

Met het bestaande arsenaal aan methodische mogelijkheden wordt de morele opgave van de reclasseringswerker niet voldoende inhoudelijk ondersteund. Het prosociale rolgedrag wordt inhoudelijk niet verder uitgewerkt. 'Highly directive towards conventional values', maar hoe bepaalt de werker wat de conventionele waarden zijn?

Welk moreel kader hanteert hij? In de tijd dat Kohlberg zijn theorie ontwikkelde, waren de morele kaders helder en strak. In de huidige tijd is dat niet het geval. Enerzijds lijkt niets te gek, moet iedereen zelf weten wat hij doet en worden in de media de extremen geëtaleerd. Anderzijds lijkt het of mensen nog maar weinig overlast van anderen kunnen verdragen en wordt de rijdende rechter ingeschakeld om te beoordelen of een windgong in de tuin verwijderd moet worden, omdat de burens niet kunnen slapen van het lawaai van rinkelende belletjes. Extreme tolerantie gecombineerd met extreme gevoeligheid.

'Binnen een context van een risicomaatschappij, waarin welvaart gepaard gaat met een grote breekbaarheid, ontwikkelt zich een moraliteit tussen onbestemde vrees en grenzeloze expressie.'¹⁰ De huidige moraliteit is een pluriforme, ambivalente. Dat maakt het moeilijk om te bepalen wanneer iets antisociaal genoemd kan worden. Is het antisociaal om hoge bonussen te incasseren in tijden van economische crisis, of om de belasting te omzeilen door je geld op een Kanaaleiland op de bank te zetten? Het is niet verboden. Een rolletje drop weghalen bij een tankstation, dat is verboden. Bovendien wordt antisociaal gedrag maatschappelijk ook gevraagd en gewaardeerd: Millon, één van de ontwikkelaars van de DSM III en de DSM IV, beschrijft de antisociale persoonlijkheidsstoornis en merkt daarbij op dat slechts een gering aantal van deze mensen in conflict met de wet komen: 'In fact, individuals with normal-range antisocial traits are often rewarded by our competitive society, where the

9 S. Maruna, Desistance from crime and explanatory style, *Journal of contemporary criminal justice* 2004, 28(2), p. 184-200.

10 H. Boutellier, Nieuwe tijden, kleine moraal. De actualiteit van moraliteit en veiligheid, in: H. Boutellier, H. Kunneman & J. Leest (red.), *De straf voorbij: Morele praktijken rondom het strafrecht*, Amsterdam: Uitgeverij SWP 2001, p. 19-29.

ability to act tough and bend the rules is admired as necessary for success and survival in a dog-eat-dog World.¹¹

Het is voor de reclassering niet eenvoudig om hieruit te destilleren wat de *conventional values* zijn, laat staan welke van deze waarden bij een bepaalde cliënt gestimuleerd moeten worden. De vraag hoe dat 'moraliseren' moet plaatsvinden, welke strategieën daar voor zijn en op basis van welke overwegingen daar een keuze uit gemaakt kan worden, is daarna aan de orde. Er wordt wel een onderscheid gemaakt tussen horizontaal en verticaal moraliseren.¹² Verticale vormen van moraliseren, die uitgaan van vaststaande normen, moeten volgens Kunneman zijn ingebed in horizontale, communicatieve vormen, waarbij ruimte is voor verschil en voor toetsing van de normen aan de context. Diekstra noemt het onderscheid tussen hiërarchisch en dialogisch moraliseren.¹³ Ook het onderscheid tussen impliciete en expliciete moraal is interessant: lang niet al het moraliseren gebeurt bewust, lang niet alle invloed is te vinden in de interactie tussen werker en cliënt. De manier waarop de cliënt door de organisatie wordt aangesproken, de sfeer, het organisatieklimaat, de mate waarin dat wat werkers doen terug te vinden is in het officiële beleid van de instelling, de manier waarop met incidenten wordt omgegaan: het zijn bronnen van invloed die vaak niet als bewuste strategie worden ingezet, maar daardoor ook de bewuste strategie kunnen dwarsbomen.

Conclusie

Het morele domein is actueel. De methodische ontwikkelingen binnen de gedwongen kaders geven wel aan *dat* er een morele opgave ligt voor de werkers, maar er is nog niet genoeg uitgewerkt *wat* de werker moet uitdragen en *hoe* dat gedaan kan worden. De klassieke vragen van Socrates (Wat is het goede leven? Kun je dat anderen leren?) zijn aan de orde.

Reclasseringswerkers zijn bij uitstek de werkers die in de praktijk allerlei vormen van moraliseren hebben ontwikkeld. Zij worden voortdurend geconfronteerd met grensoverschrijdend gedrag van hun cliënten en beschikken over een heel arsenaal aan reacties. Zij staan voortdurend voor de vraag of zij dialogisch of hiërarchisch moeten moraliseren: welke strakke kaders hanteren zij, op welke manier moet het handelen van iemand die voorwaardelijk in vrijheid is gesteld worden begrensd en hoe kan binnen die grenzen gewerkt aan opbouw van 'een goed leven'?

Verandering in terminologie geeft een verandering in denken aan. Waar in 2003 een 'cliënt' werd ondersteund door een 'vaste begeleider' heeft anno 2009 een 'ondertoezichtgestelde' een 'toezichthouder'. De toezichthouder moet in het toezicht voortdurend keuzes maken. Wat is bij een bepaalde cliënt de verhouding tussen

11 T. Millon e.a., *Personality disorder in modern life*, New York: Wiley 2004.

12 H. Kunneman, Moraliteit en strafrecht in een postmoderne cultuur, in: H. Boutellier, H. Kunneman & J. Leest (red.), *De strafvoorbij: Morele praktijken rondom het strafrecht*, Amsterdam: Uitgeverij SWP 2001, p. 12-19.

13 R. Diekstra, Etiquette op straat. Over de morele waarde van omgangscodes, in: E. Tonkens, J. Uitermark & M. Ham (red.), *Handboek moraliseren, burgerschap en ongedeelde moraal*, Amsterdam: Van Gennep 2006.

controle en begeleiding? Hoe kunnen de gedragsbeperkende en de gedragsbeïnvloedende interventies elkaar zoveel mogelijk versterken?

Het vraagstuk speelt zowel voor uitvoerend werkers als voor beleidsafdelingen en management. Prosociaal rolgedrag is in de organisatie van hoog tot laag aan de orde. Een vraag die door de beleidsmakers zou moeten worden beantwoord, is: welk moreel klimaat in de organisatie ondersteunt deze praktijk en op welke manier kan dit morele klimaat bevorderd worden? Hoe kan er bij nieuwe ontwikkelingen voor gewaakt worden dat de prosociale basiswaarde in de communicatie naar werkers en cliënten centraal blijft staan? Hoe wordt bewaakt dat de dader aangesproken wordt als 'moreel subject', als iemand die verantwoordelijk is voor de moreel onacceptabele dingen die hij heeft gedaan, maar ook als iemand die een gesprekspartner is, waarmee in dialoog getreden moet worden vanuit begrip voor de context van het handelen? Managers zijn verantwoordelijk voor het handhaven van een moreel klimaat waarin werkers elkaar kunnen aanspreken op de morele integriteit en waarin aandacht is voor de manier waarop de morele dimensie van de professionaliteit in het contact met de delictpleger wordt vormgegeven. Morele vraagstukken lenen zich goed voor casuïstiekbesprekingen en intervisie.

Door de praktijk van de reclasseringswerkers te onderzoeken, door *practice-based evidence* te verzamelen, zou taal kunnen worden ontwikkeld om de morele professionaliteit in te vullen en zouden methodische handvatten gevonden kunnen worden die ervoor zorgen dat normen en waarden goed rondgaan.